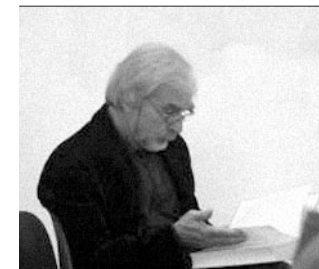




Полските впечатления от Русчук четвърт век преди раждането на Канети – мултиетническият дух на града в тази литография знаково отсъства („Улица в Русчук по време на лунно затъмнение“ – Клоу, 622/1877).

## Мечислав Домбровски



Мечислав Домбровски (1947) – проф. д-р хаб. във Факултета по полонистика към Варшавския университет, ръководител на Секцията по литература на XX век към Института за полска литература към ВУ (2001–2005), настоящ директор на института. Преподавател в университета в Гьотинген (1975–1977), Coal Mining Management College в Пекин (1987–

1989), Института по славистика в Гьотинген (1990–1994), университета в Хайделберг (1996, 2000). Автор на 9 книги и десетки статии върху полската литература, интер-, транс- и мултикултурализма, етническата и културната идентичност и стереотипи, литературната антропология, епистемология, компаративистика.

## Милош и Канети – (авто)биографията като културен текст\*

Биографичните и автобиографичните текстове днес представляват особена форма на творчество със собствени правила, теория и поетика. Тук обаче ме интересува биографията, разбирана като културен знак. Почти всяка биография е своеобразен „културен текст“.

Защо все пак точно Чеслав Милош и Елиас Канети? Има достатъчно доводи да се направи сравнително изследване на техните биографии, тъй като се наблюдава сходство на поведението, съдбите, историческия опит, философските размисли – независимо от мястото на раждане, религиозните традиции и обичаите, културната среда, езика и други. Именно тези явления в съвкупност създават онези биографични текстове (различаващи се от автобиографичните), които заслужават да бъдат четени и описани с оглед на своята структурна близост.

\* Първо издание на немски език под загл. *Miłosz und Canetti – eine (Auto)biographie als Kulturtext*. – Zeitschrift für Slawistik, 2/1993, 217–235; на полски: *Przeł d Humanistyczny* 1/1994, 41–57. Б. пр. – преводът е направен по изданието: М. Dąbrowski. *Miłosz i Canetti – (auto)biografia jako tekst kultury*. In: Idem, *Literatura polska 1945–1995*. Warszawa, 1997, 196–211.

Те са пример за рационализирана биография – облечени във формата на завършен литературен запис, представляват материално свидетелство за определени истини, формиращи житейския опит.

Канети прави това най-вече в своята голяма автобиография, чиято първа част *Die gereitete Zunge. Geschichte einer Jugend* (1971)\* представлява основен и достатъчен материал за моите разсъждения, въпреки че всички негови текстове, не само останалите части на автобиографията, са – както пише Дагмар Баурнов – *автобиографични по един едновременно дистанциран и интимен начин*\*\* . Милош написва няколко повече или по-малко биографични книги, сред които трябва да споменем *Поробеният разум* (1958, ПР), *Родната Европа* (1959, РЕ), *Видения над залива Сан Франциско* (1969, ВЗСФ), *Частни задължения* (1972, ЧЗ), *Земята Удро* (1977, ЗУ), *Започвайки от моите улици* (1985, ЗМУ). От тези текстове най-важни за моето изследване са *Родната Европа* и *Земята Удро*\*\*\* . За редица подробности от тези биографии ще говоря конкретно по-нататък, сега само използвам случая да дам съвсем основна информация.

Чеслав Милош е роден през 1911 година в имението Шетейне близо до Кейдани в източните полски покрайнини, в обедняло полско-литовско шляхтишко семейство (по майчина линия), което вероятно през XV–XVI век пристига в Литва от околностите на Берлин или Франкфурт на Одер. След като завършва полска гимназия и висше юридическо образование във Вилно, започва работа в тамошното Полско радио, окупацията преживява във Варшава, през 1945–1950 е на дипломатическа служба (в полските посолства във Вашингтон и Париж), през 1951 година сключва връзките с комунистическото правителство и оттогава живее в емиграция: до 1960 година във Франция, от 1960 в Калифорния, през 1960–1971 е професор по полска и руска литература в университета в Бъркли. През 1980 година получава Нобелова награда за цялостно творчество.

Елиас Канети е роден през 1905 година в град Русе (Русчук) в семейство на испански евреи, чиито предци по силата на едикта от 1492 година са изгонени от католическа Испания от

\* Полското издание носи заглавие *Ocalony język*. Warszawa, 1981 (прев. М. Przybyłowska; означено по-долу СЕ) – б. а. Издание на българ. ез.: Е. Канети. *Спасеният език. Историята на едно детство*. С., 2008 – б. пр.

\*\* D. Baurnow. *Elias Canetti*. Stuttgart, 1971, p. 1.

\*\*\* В текста авторът използва следните полски издания: *Rodzina Europa*. Pary 1980; *Widzenia nad Zatok* San Francisco. Pary , 1980; *Ziemia Ulro*. Pary , 1980; *Prywatne obowiązki*, Pary 1980; *Poezje*. Pary , 1981 – б. пр.

кралица Изабела и крал Фердинанд. През 1911 година семейството заминава за Манчестър, където няколко месеца по-късно умира бащата на писателя. Това принуждава майката да се премести с тримата си снове във Виена. След това Канети живее известно време в Цюрих, Мюнхен, Франкфурт на Майн, а по-късно отново във Виена, която напуска след т. нар. Аншлус, както се оказва – за постоянно, заселвайки се в Англия. През 1981 година е удостоен с Нобелова награда за цялостното си литературно творчество.

### Културна теория

По-горе използвах понятието „културен текст“, като имах предвид семиотичната теория\*, според която културата като цялост представлява определена система от знаци, които могат да бъдат правилно разчетени според принципа, че означаващото (*significant*) препраща към означаемото (*signifié*). По отношение на подобно разбиране на проблемите на културата днес вече не съществуват съмнения. В полза на нашето изложение трябва все пак да се запитаме какво е същността на културата, след като нейните прояви са толкова важни при изследване на биографията.

Също и според класическата дефиниция на Тайлър от края на миналия век: *Култура или цивилизация в най-широко етнографско значение е понятие, което обхваща познанията, вярванията, изкуството, моралността, правото, обичаите и други способности и убеждения, придобити от човека като член на обществото*\*\* . Бронислав Малиновски десетина години по-късно принципно потвърждава тази представа, като все пак посочва, че между отделните елементи съществуват функционални връзки (т. нар. функционална теория за културата) и че тези явления в дадена област трябва изцяло да се възприемат като **процес** и **продукт**. В енциклопедичната си дефиниция за културата пише: *Хората се различават според два критерия: физическата форма и общественото наследство или културата*\*\*\* . Следователно човешкият индивид е определен двойно: генетично и културно. Културата е атрибут на социалния човек, тя е обществено наследство,

\* R. Barthes. *Mit i znak*. Warszawa, 1970; J. M. Lotman. *Aufsätze zur Theorie und Methodologie der Literatur und Kultur*. Kronberg Ts.: Scriptor Verlag.

\*\* E. Tylor. *Cywilizacja pierwotna*. Warszawa, 1986, vol. 1, p. 15.

\*\*\* B. Malinowski. *Culture*. In: *Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York, 1931, vol. 4, 621–630.

индивидът не се ражда от нищото. Според известното, звучащо като афоризъм мнение на Хениг Лутер *Културата е това, което ни е направено, а изкуството е това, което ние правим*<sup>\*</sup>.

### Мястото

Русчук на Канети и Шетейне на Милош. От географска гледна точка това са само две незначителни точки на световната карта, в субективното съзнание на двамата автори – събирателен център на собствения космос. За всекиго от тях това е лична родина, Heimat (лична родина – б. пр.), място на митотворчество, което определя възхищението, страховете, личния опит и негативните емоции, срещите с различни форми на съществуване – социално, религиозно, морално и т. н. Въпреки че и двамата писатели прекарват в тези места само ранния етап от своето детство, те остават завинаги в съзнанието им като своеобразен модел, матрица, мяра и точка на завръщане.

Канети пише: *Всичко, което преживях по-късно, вече се бе случило някога в Русчук* (СЕ, 13). При Милош четем: *Моите корени са там, на изток, и това е аксиома* (РЕ, 8) или: *Независимо че събрах картини от земята на много страни на два континента, моят въображение можеше да се справи с тях само като ги постави на юг, на север, на изток и на запад от дърветата и хълмовете на една околия*<sup>\*\*</sup>. Вече казах: място на митосътворяване. Такава е същността. Както единият, така и другият в тези първи, неразбрани или зле (поради липса на познание) разбрани преживявания и явления вижда проекция на основните екзистенциални ситуации в живота на отделния индивид и общността, достига до бегло скицираните щрихи на основните конфликти или ценности, които по-късно, с натрупването на нов жизнен опит и разширяването на познавателния хоризонт, развива и рационализира. Ще започнем от очевидната подяба на сфери на *сакралното и профанното*<sup>\*\*\*</sup>. И двамата писатели още от ранно детство се запознават както с едната, така и с другата, успяват да различават явленията в ежедневната житейска практика. Към първата сфера се отнасят въпросите на

\* H. Luther. *Kommunikation und Gewalt*. Erste Überlegungen zu einer Theorie der Poliästhetik. Geißen, 1973, p. 41.

\*\* Ч. Милош. *На брега на реката*. Избрана поезия (прев. В. Деянова). С.: Балкани, 2011, с. 146.

\*\*\* По М. Елиаде. *Сакралното и профанното* (прев. Г. Ангелов). С.: Хемус, 1998.

религията. Милош разказва за своите преживявания от този период, за бунта срещу опростеното обясняване на религиозността, за търсенето на метафизическа литература, а също и за превода на полски език на *Псалмите* и *Книга Йов*. В *Долината на Иса* (1955) – роман, който не принуждава никого да бъде четен като автобиографичен – се срещат много елементи, близки до преживяванията на самия автор. В него се разказва историята на момче на име Томаш, възпитавано от старите роднини в родното си място. И именно това момче се докосва до сферата на сакралното и профанното в образа на млада самоубийца. Тя е любовница на свещеника, а когато отецът, ужасен от собствения си грях, я отхвърля, се самоубива. Томаш споделя с баба си последните мигове от нейния живот, наблюдава нейната агония и подготовката за смъртта. Участва в богохулното действие на своите по-големи другари, които стъпкват върху камъните хостията – символ на Христовото тяло, – доказвайки по този начин, че Бог не съществува. Сакралното определя границата на позволеното и забраненото, организира живота на индивида и социалната група според определени правила, заповеди и забрани, то е система от стойности, според която индивидът ориентира своя живот и оценява постъпките на другите. Вече в късните си години Милош подчертава своята суеверност, която е възприел от света на ранния си опит. Пише: *Затова, защото имах още патриархално, въпреки всичко, детство, съм суеверен и култивирам своето суеверие. Вярвам, че съществува прекрачване на мярата и че всяко прекрачване на мярата предизвиква отговорно наказание* (ВЗСФ, 149). За Канети сферата на религиозния сакрум е ясно открояна, със сигурност повече, отколкото при Милош, понеже евреите, живеещи от векове в диаспора, запазват своята самобитност, както и националната си идентичност именно благодарение на религиозния ритуал. Агнес Вийст формулира това така: *Базата, върху която се гради еврейската идентичност, без съмнение е единството, основано на съзнанието за традиция, религия и ежедневие*<sup>\*</sup>. Еврейското дете в правоверно семейство като това на Канети участва в ежеседмичните празници, свързани с основно почистване на дома, с придружаващата петъчната вечеря атмосфера на религиозно единение, с пълната забрана за работа в събота, с големите годишни празници Пасха и Пурим. Религиозната сфера е изключително ритуализи-

\* A. Viest. *Identität und Integration*. Dargestellt am Beispiel mitteleuropäischer Einwanderer in Israel. Frankfurt-Bern, 1977, p. 18.

рана: подготовката, облеклото, молитвените атрибути, времето, мястото, жестовете – всичко е предварително определено и режисирано, но при това наситено с автентичното емоционално и интелектуално съдържание на вярата. Малкият Канети като първороден внук още от самото начало участва активно в ритуалите, свързани с честването на Изхода на евреите от Египет, като задава на дядо си въпроси, на които само старейшината на рода може да отговори, разяснявайки идеологическия смисъл на разказа. Малкият Елиас вижда себе си като побудител към тези ритуални действия, участва в изграждането на *сакрума*.

За двамата автори досегът със сакрума, постигнат чрез ритуала, с времето се превръща във важен елемент на философската рефлексия. Милош пише: *Ако човекът е като ритуалист, предимствата на ритуала, който въвежда в измеренията на сакралността, не трябва да бъдат подценявани* (ПР, 201). Изглежда обаче, че сферата на сакрума не се свързва само с религията. Заради своето ритуализиране и повторимост по своеобразен начин са сакрализирани и светските дейности, свързани например със земеделската година (първата сеитба, първият добив, първият хляб от новото брашно и др.). Нима не е прав, когато пише: *И напоследък само регулираното време, не механично с часовник, а сакралното, ни позволява наистина да вярваме в съществуването на нещата* (ПР, 102).

Характерна черта на този свят е също неговата стабилност, неизменност. Той е свързан с шляхтишкия тип култура, която полското съзнание приема за затворена. Особено в покрайнините, в Литва, където тя е трайно съхранена заради отдалечеността от градските центрове, липсата на бързи комуникации, провинциалните труднопроходими пътища. Милош: *В този край събитията от вчера и от преди четиристотин години почти не се различават* (Роезје, vol. 2, p. 200). Подобно определение откриваме и у Ивашкевич в неговата *Книга на моите спомени*, където казва, че в годините на ранната му младост, тоест в края на XIX и началото на XX век, в Украйна се срещат типове човешки характери, сякаш излезли от романите на Сенкевич, чието действие се развива през XVII век. Ритъмът на живота е неизменен, стабилен, установен от векове, неговите отделни етапи *определяха католическите празници, тържествените процесии, земеделските дейности и обредите на християнско-езическата магия. [...] Този ритъм се запази чак до*

*Втората световна война* (РЕ, 44). Жителите на тези области знаят много малко за живота във от своето населено място, а светът, от своя страна, ги е оставил на спокойствие. Животът тече просто. Неизменно. *Майка ми се е родила там, където и аз трябва да се родя, в имението Штейне или Штеняй, на левия бряг на Невяжа...* (Роезје, vol. 2, p. 201). Както изглежда, културата на еврейското общество, в което е възпитан Канети, има подобни характеристики: затвореност, неизменност, ексклузивност. Почти карикатурен символ е бабата на Канети, прекарваща живота си седейки на един диван и излизаща от къщи само на голям празник. За малкия Елиас това е изумително явление, което до края не престава да го занимава. Също и дядото по майчина линия, Ардиту, е символ на устойчивостта; техните срещи – винаги в събота – са съпътствани от едни и същи официални поздравявания, празни разговори, потискаща атмосфера. Светът на тяхната младост не е накърнен още от историята. Той е потопен в безвремието, а следователно и във вечността. Легендата за изгонването на евреите от Испания с времето бива сакрализирана и функционира по същия начин като всички други съществуващи за еврейския народ събития. В този смисъл тя се превръща в основа за онова усещане за съществуване във вечен и неизменен смисъл.

### Срегата

Ритуалността, патриархалността, изявената духовна форма, затвореността, крайността на този свят са очевидни за двамата писатели. Що се отнася до Милош, патриархалността е в известна степен нарушена от историческите събития, от факта, че част от своето детство прекарва на път, придружавайки баща си – инженер, занимаващ се с изграждането на пътища и мостове – по неговите служебни маршрути. При тези условия е невъзможно да се спазват всички формалности и да се задоволяват всички очаквания. Светът се разпада, политическите и социалните форми, типични за Европа през XIX век, значително се демократизират. Различна е ситуацията при Канети. Той е роден няколко години по-рано и се сблъсква с всичко, което характеризира живота в общността на правоверните евреи. С течение на времето и с натрупването на автобиографични рефлексии Канети ще на-

рече дядо си тиранин и лицемер, който управлява семейството с желязна ръка и го подчинява на своята воля чрез заповеди, викове, плач, а дори – което е най-лошо – свещени клетви, изричани и възприемани с библейски патос. Точно така дядото проклена и бащата на Елиас, който през 1911 г. решава, въпреки бащиното несъгласие, да напусне Русчук и да замине за Англия. В Манчестър умира няколко месеца по-късно на тридесет и една години от сърдечен пристъп, което за Елиас и цялото балканско семейство е свързано с клетвата на дядото. Това събитие функционира трояко в по-късната, зряла и рационалистична рефлексия на Канети: като зачатък на мита за силата (заповедта, принудата), която унищожават индивида, на мита за смъртта и мита за словото, разбираемо като акт, предизвикващ действие. Цитираното по-горе твърдение, че всичко вече се е случвало някога в Русчук, означава, че детството го е сблъскало с всички основни бъдещи преживявания, макар на този етап още в ембрионален вид.

Многоезичието и съжителството на различни култури също са характерни за този свят. И за двамата писатели това е много важен фактор. Както селото Шетейне, в което е роден Милош, така и Русчук са разнокултурни и многоезични. Канети пише: *Често ставаше дума за езици – седем-осем езика се говореха само в нашия град. Всеки разбираше по малко от тях; единствено малките момичета, които идваха от селата, знаеха само български и затова ги смятаха за глупави* (СЕ, 37). Кои са били тези езици? Какви са били тези хора? По-нататък четем: *Освен българите, повечето от които идваха от селата, имаше и много турци – те населяваха свой квартал, граничец с квартала на ипаньолите („испанските евреи“ в полското издание – б. пр.), нашия. Имаше и гърци, албанци, арменци, цигани. От отвъдния бряг на Дунава идваха румънци, моята дойка, която не помня, била румънка. Срецаха се и руснаци* (СЕ, 12). Различните култури и езици, наблюдавани и слушани ежедневно, не водят до загуба на националната идентичност, поне не при евреите. Те живеят, както разбираме, в отделен квартал на града, търговски контакти поддържат с всички етнически групи, но религиозните и приятелските връзки ограничават само до представителите на своята група, а богатите семейства – в кръга на своята класа. В петък в двора се пускат цигани, но когато си отиват обдарени и нахранени, портата се затваря и от този момент животът тече само в кръга на еврейското семейство, съставено от няколко поколения, и се подчинява на религиоз-

ните предписания. В този смисъл тук е налице една затворена и ригористична култура.

Подобна е средата при Милош. Домът и семейството, в което се ражда, са полски или поне полонизирани от векове, тъй като след обединението на Полша и Литва през XV век започват да проникват християнски и полски елементи, а полският като език на кралския двор се превръща в език на културата и литовците, особено литовската шляхта, приемат този език като необходимо зло (вж. РЕ, 23). В годините на неговата младост *На село се говореше на литовски и отчасти на полски. В градчето, в което караха селскостопанската продукция за продаж, в ежедневието се използваша полски и идиш. Но едва жандармът [...], събирачът на данъци, кондукторът в железниците, внесени за административни цели, се обръщаха към местните на руски, изхождайки от принципа, че всеки трябва да разбира езика на администрацията* (РЕ, 18–19). Въпреки видимите и силни литовски белези, особено по майчина линия, семейството отдавна е полонизирано и *цялата система от културни понятия се свързваше [...] с Полша* (РЕ, 25). Бащата на Милош вече няма земя; след като завършва руска гимназия и факултета за строеж на пътища и мостове в Рига, се превръща в представител на новата интелегентска прослойка, която продава своя труд и умения. Вилно, с което са свързани годините на гимназиално образование и следването на Милош, също е смес от различни националности и религии. Сред тях авторът посочва поляци, евреи, караими, беларуси, литовци, германци. Това обаче не води до сериозни етнически конфликти, защото – както в Русчук – въпросът за етническата принадлежност с оттенък на национализъм по това време още не е толкова остър и видим, всички тези хора се чувстват лоялни жители на града и страната, в която живеят, а единственият важен фактор, който ги разделя, е религията. Различните етнически групи създават цялост, по необходимост създават помежду си определени връзки и обединения, главно професионални, макар да съществуват и сфери, оставащи все така затворени. Отново Милош пише: *Освен нея (става дума за полската гържавна гимназия – б. а.) в града имаше много други гържавни и частни гимназии, където се преподаваше или както при нас на полски език, или на идиш, иврит, литовски, руски, беларуски* (РЕ, 55). Но в същото време: *Всеки във Вилно ходи в „своето“ училище. Едва университетът събира всички в една аудитория, но и там студентските организации се делят на полски, еврейски, литовски и беларуски. Следователно*

преградите са запазени в съответствие с неписания кодекс (РЕ, 79). Групите остават взаимно непроницаеми. Милош играе на двора с някои си Яшка и Сонка, но никога не прекрачва прага на техния дом и не ги кани в своя. Това въобще не влиза в сметката, не подлежи на обсъждане, част е от формалностите на социалното общуване. Тези деца са еврейски. Дали това е антисемитизъм? Писателят твърди, че не. Говори по-скоро за изолация: *Изолацията на евреите по тези земи беше старо явление. Причините за нея трябва да се търсят в професионалните различия (търговци сред масата на селското население) и в различния ритъм на обичаите, контролиран от религията. Все пак политическият антисемитизъм се появява много късно, използван от царската администрация като инструмент divide et impera във времето, в което монархията е разклатена* (РЕ, 79). Мария Богуцка отбелязва, че евреите целенасочено, съзнателно и последователно подгържат своята изолация, а опитите за асимилиране на еврейските общини са остро критикувани и подложени на обществен бойкот\*.

Срещата с патриархалното в двата случая е различна. Канети го наблюдава всеки ден и е потопен в него, в автобиографичната рефлексия извлича два елемента и ги подчертава с всички сили: на първо място факта, че в Русчук цялото семейство се ръководи от дядо Канети, на второ – значението на разговора, който води с баща си във връзка със своето собствено бъдеще и от който помни заключението: *Ще станеш какъвто искаш* (СЕ, 50). Това е явна алюзия за факта, че дядо Канети не позволява на сина си да стане актьор, артист, което е било най-голямото желание в ранната му младост, и го прави търговец. Патриархалните порядки се разпростират и върху професионалния живот, приятелството, влияят на ежедневно поведение и религиозните обичаи. Очертава се отчетлива опозиция между властта (силата) и подчинението (слабостта), както и строга йерархизация: след дядото най-важната личност в семейството е неговият най-голям син, който носи почетната титла „Виссо“, от внуците най-важен е Елиас, най-напред заради това, че е най-голям, а освен това носи името на своя дядо, което също е част от практикуваните обичаи. Майката на Елиас всяка събота посещава своя баща, Ардити, много стар и слабо комуникативен, на когото целува ръка за сбогом, като всеки път изрича една и съща фор-

мула, изразяваща подчинение. Целият живот на това общество е йерархизиран и организиран според религиозния календар и желаната воля на патриарха.

Средата на Милош не е толкова рестриктивна. Както вече споменах, някои традиционни форми се нарушават и отслабват, непрестанният процес на обедняване отговаря на известно разхлабване на формите на дружеско и социално битуване. Милош не пише много по тази тема, посочва само, че от дома си е излязъл с убеждението, че се е родил достатъчно добре, както и своеобразната вяра в ценностите на дома, на личната родина. Повече информация за разпада на шляхтишкия свят, разлагането на социалните норми и обичаи в Лштва, проблемите с намирането на каквато и да е приятелска среда, релативизирането на много от смятаните някога за основни ценности откриваме по страниците на романа *Долината на Иса* в лицето на дядовците на Томаш, а особено в превърналите се в селяни съседи Буковски.

### Словото

Словото и по-скоро езикът. И двамата писатели са възпитавани в културата на писаното слово. Канети за малко не се превръща в убиец, когато се нахвърля със секира върху своя братовчедка, по-голяма от него с няколко години, тъй като тя отказва да му покаже училищната си тетрадка. Неговият стремеж към словото, към писаното слово, към осветеното слово, което особено – както подчертава Мартин Болахер\* – за еврейската култура е изключително важно, се ражда у Канети много рано и не го напуска никога. Канети натоварва словото с библейско-романтични очаквания; през 1945 г. пише: *Да запазиш живота на хората чрез словото (durch Worte) – не е ли това същото като да ги сътвориш чрез словото? (Провинцията на човека – ПЧ, 94)*. Това разбиране е характерно за библейската традиция, в която словото означава смисъл, сила и действие. Това триединство е подчертано в момента на бащината смърт; никой от близките въобще не се съмнява, че тук се осъществява тази магическо-мистична характеристика на словото. За писателя смъртта на бащата се превръща в най-важното събитие в собственото му съществуване. По

същия начин разбира тази смърт и гядото на Канети, нещастен баща, защото когато месец по-късно пристига в Англия за помена, хлупа на висок глас не само от болка по изгубеното дете: *Възприемах го като мъка и едва по-късно разбрах, че е било повече от болка, че е било чувство за вина: той бе напълно убеден, че с проклятието си е убил баща ми, защото [...] много рядко се случва вярващ евреин да прокълне своя син. Никое проклятие не е толкова тежко, никой не се страхува повече от него* (СЕ, 71). Но това събитие показва най-вече важната роля на словото – тук трябва да търсим причините за големите очаквания, които Канети има към словото, както и изключителното доверие, което храна към него. *Was aber gibt es ohne Worte? – Съществува ли нещо без слово?* – пита реторично в *Провинцията на човека* (202). Бруно Шуц, полски евреин от Дрохобич, почти по същото време, когато излиза *Auto da fé*, пише ясно: ... *Словото в днешното значение на тази дума в разговорния език вече е само фрагмент, рудимент от някаква стара, всеобхватна, интегрална митология. [...] Поезията – това са кратки смислови връзки между думите, ненадейна регенерация на първичните митове (Митизация на действителността, 1936)*. Езикът е субективен начин за познаване на света; речевият, творческият акт е опит за проникване в неговия смисъл. Учим се да придаваме живот на битието; то не съществува, докато не го създадем в речевия или мисловния акт. С времето у Милош това се превръща в съзнателна работа на поета над словото, над езика. В годините на детството му полският език е езикът на културата. *(Не ми е лесно днес да разбера, че полският език, като език на доминиращата и просветена класа, означаваше лукс и лустро далеч на изток, в Плоцк или Киев – РЕ, 109.)*

В по-късните му години полският се превръща в езика на неговото литературно творчество, на който остава верен, въпреки че добре владее френски и английски. Това е съзнателно, но и героично само по себе си решение, защото авторът не е могъл да предвиди какво ще се случи в Полша през осемдесетте години и че ще стане Нобелов лауреат – факт, повлиял на полските издатели до такава степен, че започват да издават творбите му, до този момент познати на полските читатели само фрагментарно. А на колко полски читатели би могъл да разчита в чужбина? Сам твърди: *По един или друг начин аз съм част от полската литература и от никоя друга* (ПР, 22). *Не понасям да пиша на чужд език, не умея да пиша на чужд език. [...] И колко се радвам днес, че упорито се придържах към моя език*

*(просто затова, защото бях полски поет и не можех да бъда друг), вместо да имитирам толкова емигранти във Франция или в Щатите, които си сменяха кожата и езика* (ПР, 22). Речта на детството, езикът, който научаваме инстинктивно, който се състои не толкова от думи и граматически правила, ръководещи суровия лексикален материал, но и от гръха, емоциите, аурата, климата, пейзажа, традицията, социалната система, която ни оформя – този език не може да бъде заместен от друг. Поетът – според Милош – *може да си служи само с езика на своето детство* (ВЗСФ, 165). Пишейки на полски през целия си дълъг литературен живот, пишейки – трябва да добавим – важни, дълбоки и изцяло оформени текстове, той се нарежда сред тези, които – от романтиците чак до Гомбрович – развиват полската литература в емиграция. „Отпушването“, както се изразява Гомбрович, на полската култура в творчеството на емигрантите надживява нейната затвореност, довежда до множество важни преоценки.

В случая с Канети тази тема е също толкова интересна, въпреки че се развива по друг начин. Както вече споменах, езикът на средата му е испанският, който поколения наред култивират като живо доказателство за връзка със старата родина. Но езикът, който той предпочита, е немският. В Русчук немският е символ на култура, както Виена – на Европа. Родителите на Елиас, и двамата получили образованието си именно във Виена, разговарят помежду си на немски. Това е езикът на тяхната младост, езикът на театъра, който обичат, това е езикът на тяхната интимна любов и именно чрез този език се отделят от средата, когато нейното присъствие им тежи. Той им позволява да се отделят и от децата. В този контекст се проявява силната опозиция знание-незнание. Малкият Елиас се стреми да проникне в тази тайна, в резултат на което се появява един почти магичен език: момчето повтаря чутиите звукове без никакъв ред и без съзнание за тяхното значение. Тъй като не може да вникне в значението и природата на думите, детето възприема формата, нюанса, емоцията, сентенцията, следователно всичко, което е толкова важно за всеки носител на езика и толкова трудно за усвояване в чуждия език. Ето защо културният език, предпочитаната система в случая с Канети е немският, който той научава след смъртта на баща си под постоянен страх и под не съвсем издържаното от педагогическа гледна точка, но успешно ръководство на своята майка. Този език става основа на неговата

писателска дейност, въпреки че първият, който той научава, е испанският, вторият – английският, а третият – френският. В емоционален смисъл немският е неговият Mutter-Vater-Sprache. Като емигрант в Англия става немски писател, а за това през 1944 г. пише следните думи: *Езикът на моя дух ще си остане немският именно защото съм еврейн* (ПЧ, 73). Канети запазва езика в буквален и преносен смисъл. Неговата автобиография започва с описанието на мъж, който се доближава до него, малкото момче в презрърдките на бабачката, вади ножче, кара го да си покаже езика и заявява, че ще му го отреже. След това отлага изпълнението на намерението си за утре, езикът е спасен. След години се оказва, че по този начин бабачката и нейният любовник се пазят да не бъдат разкрити, заплахата дава резултат, детето мълчи по този въпрос години наред. Канети обаче спасява не само своя говорен орган, но – както личи от казаното по-горе – и немския език. Спасява *die Zunge* и *die Sprache*. Милош, който от малък познава други езици, се присмихва понякога на съскация, шумящ и свистящ полски език, казва, че в него няма достойнство и тежест, типични за други езици, и че най-важните характеристики на полската реч са непреводими (ЧЗ, 99). Но въпреки това в автоматичното стихотворение със заглавие *Начин* (*Sposób*) четем:

*Ритмичното молеене на подредените думи, повтаряни на улиците,  
в автобусите, в баровете, по пътищата,  
а най-вече в полусън в ранните часове, когато съзнанието  
се появява като дяволска планина.  
Но можеш да предад това само на полски, на език, който никой  
не разбира...*

### Земята Удро

Милош нарича така една от автобиографичните си книги. Името идва от английския поет от епохата на Романтизма Уилям Блейк (1757–1827) и означава *страна на духовни страдания, които понася и трябва да понесе осакатеният човек* (ЗУ, 39). Това осакатяване се изразява в липса на онтологични основи на човешкото битие, в липсата на отговор на основния въпрос: кой съм и защо съм. Приблизително от Френската революция, от романтичeskия прелом започва този процес, който предизвиква деградация или отказ от съществуващите гото-

ва и приемани онтологични убеждения и довежда до състояние, което след Гьоте започва да се нарича „обезнаследяване на разума“. Това състояние води до убеждението, че индивидът е *нищо в необятността на враждебната вселена* и понеже това тежко наранява човешката гордост, на човека се приписва най-висше значение. Оттук следва и *постоянната битка между аrogантността и смирението*, която също ще е характерна за *цялата съвременна литература, тоест за Ницше, Достоевски, Кафка, Пруст, Сартр и др.* (ЗУ, 84). Чрез просвещенското либертинство, Волтеровия рационализъм, Френската революция, десакрализирането на кралската власт, ярък пример за което е обезглавяването на Луи XVI, се проявяват първите черти на мисловната система, валидна до този момент, чиято основа съставляват идеалите и идеологията на християнството. Тези черти ще се разширяват и задълбочават, ускореният развой на индустриалната цивилизация през XIX и особено през XX век довежда до истински крах. Гьоте днес е обвиняван, че именно той като автор на Фауст причинява това обезнаследяване на човешкия разум. Р. Дубо пише: *Това е тъжен факт, но единственият значим мит, който е произвела западната цивилизация, е легендата за Фауст. Образът на учения и енергичен доктор Фауст е символ на нетърпението и усърдието, с които се стремим да получим власт над хората и околния свят, без да мислим за последиците. [...] Западната цивилизация [...] започва да разбира, че Фаустовият модел на индивидуален живот води към унищожение на вида\**. Става дума за това, че съвременният човек чувства липсата на определена, конкретна, а дори и рестриктивна система от ценности, закони, които еднозначно биха определили неговото поведение и постъпки.

Това е специфична духовна бездомност, която води до релативизиране на действията и ценностите, до размиването на критериите за морална оценка. Пол Рикворт пише: *За да разберем нашето време, трябва да си дадем сметка за две едновременни явления: напредъка на рационализма и изчезването на смисъла. [...] На хората днес им липсва преди всичко мотивация. Немотивираността на труда, тривиалността на почивката, относителността на секса – това са проблеми, за които няма решение. Малро пък ясно заявява: Християнската цивилизация се развива в християнството. Днес цивилизацията се развива в празно пространство... Лешек Колаковски формулира своите опасения*

\* R. Dubos. *Pochwała różnorodności*. Warszawa, 1986, p. 249.



така: *Нициеанската или Сартровата химера, толкова популярни сред нас, според които човекът може да се освободи напълно от всичко – от всяка традиция и съществува по-рано смисъл – и която гласи, че всеки смисъл може да се превърне в правило според собствената воля или каприз, тази химера не само че не отваря пред човека никаква перспектива за божествено самосъздаване, но го оставя в тъмнина* (ЗУ, 17 – цитати от предговора на отец Сагжик). Хайдегер също обръща внимание на нуждата от *сакрум* в обществения живот като подчертава, че човекът, загубил дълбинния досег с битието, се задоволява с живот на повърхността. В някакъв момент все пак се поражда въпроси: какво да се прави отпък насетне, защо съществувам, какво съм на този свят, какво съм за себе си и какво – за другите. На тези въпроси не отговаря съвременната философия, която най-вече умножава съмненията и отвеща човека все по-навътре в тъмнината. От друга страна, освободеният, рационално ориентиран, интелектуално еманципиран човешки разум с огромно желание приема всякакви аксиоми, оставайки все така разкъсан и обезнаследен. Съвременният начин за търсене на изход от това състояние е, както изглежда, бягството в мита.

### Митичното съзнание

Теорията на мита се развива въз основа на антропологичните проучвания на Тейлър, Малиновски, Леви-Строс и дълбинната психология, чиито основи поставя Фройд, а след него я развива, задълбочава и оформя като теория на архетипите Юнг. От този момент от тази проблематика започват да се интересуват литературознанието и културологията, като свързват двата корена: социално-структурния и психоаналитичния. Изглежда, че тази теория дори съдържа лекарство срещу страховете и дилемите на човека на ХХ век. Днес самото понятие „мит“, многократно описвано, има различни значения, които би трябвало поне да припомним. „Мит“ се използва за означаване на: а) повторимост, б) генезис, в) преобразуване, г) структура, д) обществена комуникация, е) значение, ж) ценност\*. В този ред се вметват и забележките на Барт, сочещи главната му цел: че митът е слово, формулиран чрез словото образ на събития\*\*. Както се вижда, множеството

вотом смисли и функции, които се приписват на мита, е огромно. Спецификата на мита изключително успешно и убедително представя херменевтият Пол Рикор: По-горе казахме, че във формата на тези широки връзки (т. е. митовите – М. Д.) са вградени хората, времето и пространството – тяхната функция е незаменима. Тя има тройка характер. На първо място те обхващат човечеството и неговата драма под знака на човека-пример, някой си Адам, Антропос, представящ по символичен начин конкретната вселена на човешкия опит.

*От друга страна митовите дават истории за човешкия блясък, светлина, прозрачност, посока, ситуирайки го между някакво начало и някаква граница – цел. По този начин в човешкия опит се влията историческо напрежение, свързано с двойния хоризонт: Генезис и Апокалипсис. Накрая – и това е най-фундаменталният въпрос – митовите задълбочават пукнатините в човешката реалност, чиято проява е преходът, скокът от невинност към състояние на вина – разказват как човекът, първоначално добър, се превръща в това, което е сега, и затова митът може да изпълнява своята символична функция само чрез специфичните средства на разказа. Това, което митът разказва, е вече драма\*. По темата за символичната функция на мита са писали много автори, тук ще приведа само разсъжденията на М. Червински: Митът е символно разказ *par excellence*, който може да бъде разглеждан само като такъв. [...] Те всъщност говорят не за събития, а за типове екзистенциални ситуации, не са запис на фрагменти от история, а структури, които могат да бъдат и са най-често повторими, в определен смисъл надвремеви\*\*. В този смисъл са символични срещата със смъртта в детството на Канети, структурата и магията на произнесеното слово, а за Милош всичко, което в детството му изразява среща с мита – сакрален, телуричен, аграрен, а с времето – в спомените, е запълнено с пейзажен мит (ЗУ, 66). Характерна черта на мита е символично разбираното пространство. На тази тема пише Мечислав Порембски: *Във физическото пространство всъщност нищо и никога не се повтаря. Безкрайно променливата, пулсираща, безвъзвратно разпадаща се енергия, пълна с колкото по-различни, толкова по-нови особености, точно поради тази причина е нечовешко пространство. Нищо в него не се завръща и към нищо не може да се завърнеш. Човешкото пространство е символично пространство, пространство, към**

\* E. Kuźma. *Kategoria mitu w badaniach literackich*. – Pamiętnik Literacki, 4/1986, p. 66.

\*\* R. Barthes. *Mit i znak*. Warszawa, 1970, p. 25.

\* P. Ricoeur. *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie*. Wybór, oprac. i posłowie S. Cichowicz, Warszawa, 1975, p. 31.

\*\* M. Czerwiński. *Magia, mit i fikcja*. Warszawa, 1975, p. 108.

което се връщаме и което се връща към нас винаги когато искаме, в което ние самите се ситуираме, а не сме – както във физическото пространство – по презумпцията, веднъж завинаги и необратимо ситуирани\*. Какво са тогава в този контекст автобиографичните текстове на Милош и Канети, какво е – в по-широк смисъл – автобиографизмът?

### Автобиографизмът

В наше време автобиографизмът се превръща в едно от най-значимите литературни явления. Настъпва видимо отгръпване от фикционалната литература към автентизма, но същевременно се забравя, че автентизмът също се превръща в своеобразна литературна конвенция. Искреността, към която толкова се стремим, и в този случай се оказва заблуджение. Самият Милош пише: *Ясно е, че искреността е невъзможна и че колкото повече се спазват нейните принципи, толкова по-голяма е ролята на конструкцията* (РЕ, 10). Въпреки това някои елементи на функционалността са преодолени, това, което предходните автори казват чрез своите герои, съвременните произнасят от свое име: името на автора и героя в текста съвпадат. Както читателите, така и писателите са достатъчно зрели за момента, в който за определени значими проблеми може да се говори направо, без литературен костюм. Автобиографичната литература се основава на няколко основни постановки – описах ги подробно по-горе, – които тук само ще припомним съвсем накратко.

На първо място – това е опитът на Историята, помаянето в Историята. Човекът на ХХ век е подчинен на влиянието на историята въпреки своята воля и желание. Г. Лукач твърди, че първият момент, когато Историята се превръща в общо дело, е Първата световна война.

На второ място – автобиографизмът означава доверие към индивидуализма, към индивида. Литературата дава живот на субективните светове, извежда на преден план индивидуалната съдба, поместена на фона на световната история, разглежда индивида като обект на социологично и културологично изследване. Лесли А. Фийдър пише: *Критикът е готов веднага да изгуби търпение при дотсега с такова дилетантско пренебрежение, с*

\* M. Porębski. *O wielości przestrzeni*. In: *Przestrzeń i literatura*, red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska. Wrocław, 1978, p. 28.

което се поетизира животът и „се биографизира“ поезията; извор на тази липса на поносимост е погрешната постановка, че биографията е изначално „дадена“ и авторите нямат право да я „сътворяват“, докато творбата е по своята същност „сътворена“ и почти никога „дадена“\*. Това е свързано с често срещаното днес убеждение, че автобиографията също е форма на творческо съзнание, че представлява литературна конструкция, в която вместо съдбата на фикционалния герой на фокус е поставена индивидуалната съдба на автора.

На трето място – автобиографизмът е опит да се улови единството на определено съществуване в пространството на времето\*\*. *Всяка автобиография напълня последното пътуване на Одисей, връщане към собственото минало в търсене на собствената идентичност* – пише Клаудио Магрис, позовавайки се на книгата *L'ultimo viaggio (Последното пътуване)* на Джовани Пасколи, в която Одисей, много години след завръщането си в Итака, предприема експедиция, за да потвърди истинността на своите по-ранни преживявания\*\*\*. В този смисъл автобиографията е опит за изграждане на личен мит. На нивото на стила и експресията автобиографизмът е *вид експресия, насочена към самата себе си*\*\*\*\*, тя е смес от исторически разказ, отнасящ се към истинските връзки между миналите събития, и дискурсивен разказ, обхващащ говорещия, слушащия и определения предмет на изказването. Все пак се поражда въпросът защо нашата епоха е епоха на интимното слово, на автобиографичната литература. Но най-напред нека си отговорим на въпроса колко е дълъг пътят от *По следите на изгубеното време* на Марсел Пруст до *Спасеният език* на Канети и *Родната Европа* на Милош. *Пруст създава свят само от няколко звука: Giermantès* – пише Барт\*\*\*\*\*. Канети създава своя литературен свят от думата Русчук, Милош – от думата Шемейне. Творческият замисъл у Пруст и у двамата автори е различен, както и наборът от литературни средства, но интелектуалното намерение е едно и също: да се спаси от забрава един свят, който вече не съществува, защото това означава и спасяване на собствената идентичност, показване на знаковостта, улавяне

\* L. A. Fiedler. *Archetyp i signature*. In: *Współczesna teoria badań literackich za granicą*. Antologia. Oprac. H. Markiewicz, Warszawa, 1976, vol. 2, p. 338.

\*\* G. Gusdorf. *Warunki i ograniczenia autobiografii*. – *Pamiętnik Literacki*, 1/1979.

\*\*\* C. Magris. *Der Schriftsteller, der sich versteckt*. In: Elias Canetti. *Anthropologie und Poetik*, op. cit., p. 22.

\*\*\*\* L. Renza. *Wyobraźnia stawia veto: teoria autobiografii*. – *Pamiętnik Literacki*, 1/1979.

\*\*\*\*\* R. Barthes. *Krytyka i prawda*. In: *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, op. cit., vol. 2, p. 143.

на смисъла и ритъма на цивилизационните промени. Автобиографията означава също пренасяне на конкретния опит по посока на митологичния, вписване на самия себе си в света на мита за великото преображение, пътешествие (митът за Одисей), връщане, смърт и възраждане. За да се постигне това, е необходима дистанция, най-голямата дистанция, която личността може да постигне спрямо себе си, т. е. спрямо детските години. Следователно светът, какъвто е показан в спомените, вторично създаден – ето я творческата идеология в последния том от великата творба на Пруст, това *Намерено време*. Това е и идеологията на нашите двама автори. Милош говори многократно, от позицията на емигрант, за *духовната родина*, за *идеалното пространство* (ВЗСФ, 156), а истината е, както потвърждават психолозите и теоретиците на изкуството, че личната родина, страната на детските години много лесно и бързо подлежи на идеализация.

Но това е още един аспект на същия въпрос. Става дума за факта, че перспективата на зрелостта доминира безусловно над нашето детство. Гледаме на тези години от интелектуалната висота на исторически хора, съзнателни личности, но в същото време изпитваме носталгия по тях, тъй като за детските спомени са типични моралната сила, истината и чистотата. Опитът от детските години, а с тях и от личната родина, поражда двойки емоции: носталгия и в същото време усещане за нашето сегашно интелектуално превъзходство. Може би именно тази амбивалентност, тази двойкост прави темата толкова богата за съвременните писатели, сериозно – както всички останали – осакатени от характера на цивилизацията, в която живеем. Детството е Раят, както зрялата възраст е онази „земя Удро“ на Блейк. Раят е подобен във всички епохи, цивилизации и култури. Земята Удро всеки път е различна. Всеки има своя „земя Удро“, защото всяка зрелост е различна и всеки по различен начин преживява своето страдание и осакатяване. Тази опозиция Рай – „Земя Удро“ обяснява много неща. Защото от едната страна се намират безвремето и радостта, а от другата – историята и страданието. В света на тоталитарните идеологии, в цивилизацията на големите числа, в периода на деперсонализация, в механизмите, които довеждат човека до анонимност, автобиографичната литература се опитва да спаси неговата индивидуалност, неговата индивидуална стойност и в този смисъл тя е спасителна литература.

Превод: Радостина Петрова



„Милиционерът – твой приятел и закрилник“.  
Плакат от 1947 г.